

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TERTİP HEYETİ
PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
DOÇ. DR. RECEP KILIÇ

ISBN: 975 - 482 - 492 - 4

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

TAKDİM

Ülkemizde bir türlü anlam veremediğim tuhaf alışkanlıklarımızdan birisi de, alanında temayüz etmiş ve değerli hizmetler vermiş insanların öldükten sonra takdir edilmeleri, ne büyük değer olduklarının ancak o zaman farkına varılması hadisedir. 35-40 yıl hizmet ettikten sonra aktif hayattan çekilen nice değerler bir köşede unutulur; öldükten sonra birden hatırlanır ve büyük hizmetler yaptığı anlatılır, nadiren de olsa adına armağan dediğimiz yayınlarla hakkı teslim edilmeye çalışılır.

Sonuçta kendisi ile ilgili hiçbir şey yapılmayanlara göre bu da olumlu bir davranıştır. Gecikmeli de olsa, bir hakkın teslimi olması açısından olumlu bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz olması gereken, bu müstesna şahsiyetlerin, hayatta iken kendileri ile ilgili bu değerlendirmelerin yapılmasıdır. Gelenek bu istikâmette oluşursa herhalde çok daha isabetli olur.

Olması gerektiğini ifade ettiğimiz bu üslubun güzel bir örneği elimizdeki kitapla verilmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 40 yılı aşkın öğretim üyesi ve yönetici olarak hizmet veren Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri, bir vefa örneği olarak emek mahsulü bu eseri meydana getirdiler. Prof. Öner'i değişik yönleri ile, özellikle felsefe alanında ülkeye yaptığı ve yapmaya devam ettiği hizmetleri ile unutulmazlar arasına soktular. Şifahi ifade ve övgüler uçar gider, ama yazılı dökümanlar nesilden nesile intikâl eder, sonsuza dek bâki kalır.

Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, eski ve yeni öğrencileri onu çeşitli yönleri ile değerlendirdiler ve sonuçta felsefi ağırlıklı ve muhtevalı bir eser ortaya çıktı. Bu eserin yıllarca hizmet verdiği İlahiyat Fakültesi yayınları arasında yayınlanması en uygun yoldu. Nitekim öyle oldu; Üniversitemizin onayı ile eser elinize ulaşmış oldu. Bu ilgi ve yaklaşımı dolayısı ile Sayın Rektörümüze ve Üniversitesi Yayın Komisyonu ile Yönetim Kurulu Üyelerine şükranlarımı sunarım. Baskıyı gerçekleştiren Üniversitemiz matbaasının değerli yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Yeni ve olması gereken bir gelenek oluşturması dileği ile okuyucuya saygı ile sunulur.

*Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı*

PROF. DR. NECATİ ÖNER'E SAYGI!

Osmanlının en büyük şâiri kabul edilen Bâkî

*Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân sâf sâf!*

diyor. Koca Bâkî bile zımnem, hayatta kadrinin iyi bilinmediğinden şikayet ediyor. Ferid Kam da:

*Sağlığında nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile konmaz aşına
Evvel ânu öldürürler acından
Sonra bir Türbe dikerler başına*

diyerek insanların kadir bilmezliğinden, kıymetleri heba etmelerinden, nankörlükten ve vefasızlıktan şikayet etmektedir.

Başka toplumlar nasıldır? Bilmem, ama bizim toplumumuzda vefasızlık ve kadirbilmezlik eskiden beri şikayet edilecek kadar yaygın sayılır.

Daha erken dönemlerde Üniversitelerimizde büyük hizmetler görmüş çok değerli hocaların adına çıkarılan armağanların büyük bir kısmı, onların vefatlarından sonra çıkarılmıştır. Armağan edilen değerlerin haberi olmadıktan, vefalılığın hazzını tatmadıktan sonra, armağanın değeri ne olacaktır?

İşte bu düşüncelerle Prof. Dr. Necati ÖNER hocamızın yarım asra varan hasbî (karşılıksız) hizmetlerinin hatırlanmasına vesile olması için bir "Armağan Kitabı" hazırlamayı düşündüm. Bana Doç. Dr. Recep KILIÇ her bakımdan yardımcı oldu. Türkiye'deki 70 kadar seçkin felsefeciyeye ve hocanımdan diğer bazı dostlarına haber verip yazı istedik. Hepsini memnuniyetle katılabileceklerini söyledi. Fakat bir kısım arkadaş, mazeretleri sebebiyle katılamadı. Zaman ayırıp çok değerli yazılar gönderen arkadaşların hepsine kalbî teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım. Neticede hocamıza lâayık kalıcı, muhtevalı büyük bir kitap meydana geldi.

Kitabın yayımlanması için Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Enver Hasanoğlu alâka gösterdi. Üniversite adına yayımlayabileceğini söyledi. Fakat Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, 'bu kitabı neşretmek bize düşen bir vazifedir' diye kitaba el koydu. Derhal Rektör Sayın Prof. Dr. Günal AKBAY ile görüşüp karar çıkarttı. Sayın Dekana ve Sayın Rektör AKBAY'a da bu sıcak alâkadan dolayı teşekkür ederim. Her bakımdan örnek bir hareket ve örnek bir kitap oldu. Bu, muhterem ÖNER'e, lâyük olduğu saygının küçük bir nişanesidir. Nice nice yıllara!... Derin saygılarımızla...

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

HAYATI, ESERLERİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Araş. Gör. İsmail KÖZ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Biyografisi</i>	3
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER ile "Düşüncelerinin Gelişim Seyri" Üzerine Yapılan Mülakat</i>	9
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, <i>Felsefe Yapmak ve Necati ÖNER</i>	15
Prof. Dr. Afşar TİMUÇİN <i>Hocamız Necati ÖNER</i>	21
Prof. Dr. Bilal DİNDAR <i>Felsefeyi Sevmek</i>	23
Prof. Dr. Şahin YENİŞEHİRLİOĞLU <i>Kendimle Sesli Bir Konuşma</i>	27
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Sosyal Yönü</i>	35
Prof. Dr. Necmettin TOZLU <i>Felsefeyi Güzelleştiren Adam</i>	39
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Hürriyet Anlayışı</i>	45
Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI <i>Örnek Bir İnsan Hocam Prof. Dr. Necati ÖNER</i>	79
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÇÜÇEN <i>Mantığın Kaynağı Problemi</i>	83

SİSTEMATİK FELSEFE İLE İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Teo GRÜNBERG <i>Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi</i>	97
Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL <i>İletişim Bağlamında Mantık ve Dil</i>	105
Prof. Dr. Teoman DURALI <i>Tarihin Dayanılmaz Ağırılığı</i>	117

VII

Prof. Dr. Doğan ÖZLEM <i>Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik</i>	127
Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM <i>Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri</i>	147
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN <i>Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"</i>	157
Doç. Dr. Hakan POYRAZ <i>Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm</i>	177
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM <i>Düşünce Özgürlüğü Üzerine</i>	189
Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN <i>Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine</i>	195
Doç. Dr. Ayhan BIÇAK <i>Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü</i>	205
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Din Öğretimini Temellendirme Problemi</i>	215
Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ <i>İslam Felsefesinde Tanrı Anlayışı Karşısında Bireyin Konumu Problemi</i>	223
Dr. Münir DEDE <i>Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar</i>	243
J. Ronald ENGEL (Çeviren: İbrahim ÖZDEMİR) <i>Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı</i>	255
FELSEFE TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN <i>Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi</i>	271
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslâmî Kökenleri</i>	291
Doç. Dr. Nurten GÖKALP <i>Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles</i>	301
Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM <i>Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi</i>	311
Yrd. Doç. Dr. Emel KOÇ <i>J.P. Sartre Felsefesinde "Ben-Başkası-İletişim" Problemi</i>	333
BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mübahat Türker-KÜYEL <i>"Ulemâ-i Kiram" ve "Tafra-Tehille"</i>	351

Prof. Dr. Esin KAHYA <i>Erzurum'lu İbrahim Hakkı</i>	371
Prof. Dr. Hüseyin AYDIN <i>Kusta B. Luka ve Ruh İle Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı</i>	387
Doç. Dr. Remzi DEMİR <i>Takiyüddin İbn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması</i>	403
Doç. Dr. Melek DOSAY <i>Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz" Adlı Eseri</i>	425
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR <i>Kemâlüddin el-Fârîsi ve Tenkih el-Menâzır Adlı Kitabı</i>	433
KÜLTÜR HAYATI İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mehmet AYDIN <i>"Türk Müslümanlığı" Üstüne Bazı Düşünceler</i>	445
Prof. Dr. Şafak URAL <i>Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey</i>	451
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA <i>Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim</i>	461
Doç. Dr. Mehmet AKGÜN <i>1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar</i>	475
Yrd. Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ <i>Rıza Tevfik ve Felsefesi</i>	499
Dr. Yaşar KALAFAT <i>Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu Yatırları-I</i>	511

PROF. DR. NECATİ ÖNER

***SİSTEMATİK FELSEFE İLE
İLGİLİ YAZILAR***

İLETİŞİM BAĞLAMINDA MANTIK VE DİL*

*Prof. Dr. Abdulkuddûs BİNGÖL***

Sanki evrenin küçük bir örneği olarak varlığa gelmiş olan ve çoğu kez kendisinden “mikrokozmos” olarak bahsedilen *insan*, felsefeci tanımla, “konuşan hayvan-canlı”dır. Bu tanımda “konuşan” yerine eş anlamlı olarak “düşünen” terimi de kullanılır. Tanım, bir mahiyet tanımıdır. Genel yönüyle insanın diğer hayvanlarla ortak olan niteliklerine işaret etmektedir. Gerçekten de insan, fizik yapısı itibarıyla biyolojik açıdan gelişmiş diğer memeli hayvanlarla birçok benzerlikler gösterir. Nitekim tat alma, koklama, teneffüs etme, kan dolaşımı, sinir sistemi, doğum yoluyla üreme... vb. onun canlılığının gerekleridir ki, diğer hayvanlarda da mevcuttur. Hareket etmesi, ölümlü olması... vb. de yine böyledir. İnsan bu nitelikleriyle insan değildir. Aksine o, bütün bunlarla beraber “konuşan veya düşünen” olmasıyla insandır. Birinciler daha çok onun kendine özgü bedensel (cismanî) varlığının, ikincisi ise ruhsal varlığının nitelikleridir. Zaten insanın oluşumu da bu ikisiyle tamamlanmaktadır.

Öyle görülüyor ki, insanın ayırimsal özelliği “konuşan-düşünen” olmasındadır. Bu özelliği ile o, yeryüzünde *kavrama* ve *tümel mahiyetlere* erişen ve bunları bir takım işaretlere bağlayarak ifade edebilen tek varlıktır. Sözün en geniş anlamıyla insan olmak, konuşma ile *dil* ile gerçekleşen bir başarıdır. Her bakımdan insana benzese de konuşamayan bir canlı insan değildir.

Başlangıçta dünya ile ilk ve en etkili tanışmayı dili aracılığıyla ortaya çıkaran insan, kültür ve kültürlerin en üst aşaması olan medeniyete, onun da ötesinde ve daha yüksek seviyede eleştirci düşünme tavrı ile dünyaya bakmağa yine bu ayırimsal niteliği sayesinde erişmiştir. Öyle görülüyor ki, konuşma, insanlık tarihinin gelişimi içerisinde insanın kazandığı bütün ayırt edici özelliklerin öz anlatımı ve en kısa ifadesi olmaktadır. Aynı zamanda toplumsallık, üretim gibi özellikler de konuşma özelliği ile bütünleşir. Zira insan, fiziksel olarak bir arada olmanın ötesinde,

* Kendisine çokşey borçlu olduğum Saygıdeğer Hocamın uslûp ve formasyonundan bazı şeyleri bu yazımda yansıtabilmişsem, ne mutlu bana.

** Atatürk Üniversitesi Felsefe Profesörü.

duygu ve tecrübelerini, bilgi ve becerilerini paylaşmak, başkaları tarafından anlaşılabilir ve bunu hissetmek de ister. İnsanla ilgili her türlü yapıp-etmeler, insan ürünü olan herşey denilebilir ki, toplum içinde fikir ve duyguların kelimelerle naklinden doğmuştur. İşte bu noktada yine bir özsel tanım olarak “insan kavramsal iletişim bir canlı varlıktır” tanımı, konuşmanın üniformik ön şartlarından itibaren kültürün dilsiz olamayacağı tespitine kadar uzanan bir dizi olgunun hem illiyetini (nedenselliğini) hem de birlikteliğini içermesi bakımından geçerli bir tanım olacaktır.

Öyle görülüyor ki, duygu ve düşüncelerin anlamlar düzeyinde paylaşımı olarak iletişim, insanın kültür tarihi kadar eskidir. O, insan hayatının, toplumsal ve kültürel düzenin *olmaz ise olmaz* bir koşuludur. Hayatın her anında insan bir iletiler ağı içinde yaşamaktadır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, insan etkinliklerinin ve ilişkilerinin tümü iletişimle ilgilidir.

Bu çok yönlülük iletişimin tanımını güçleştirdiği gibi farklı tanımları da mümkün kılmaktadır. Şöyle ki, “İletişim, haberleşmeyi de içine alan daha geniş kapsamlı bir ileti alışverişidir”, “İletişim, insanın kendisini yönlendirmek ve değişen ihtiyaçlarını karşılamak için çevreden gelen iletileri düzenleyerek aktif bir anlamlandırma ve bunu paylaşma çabasıdır” ve nihayet “İletişim, mesajlar aracılığı ile yapılan sosyal bir etkileşimdir”. O, yerine göre yüz yüze konuşma, yazılı bir metni okuma, televizyon, radyo; yerine göre bir edebî eleştiri, yerine göre bir saç biçimi, bir yüz hareketi, giyim-kuşam...vb.dir.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin yanında teknolojik yeniliklerdeki hızlı değişimler iletişimin konusunu, sosyal ve beşeri bilimlerin ilgi odağı haline getirmiş, onu akademik bir disiplin ve bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkarmıştır. İnsanlar, toplumlar ve kuşaklar arasında neden ve nasıl bir ilişki olduğunu ve nasıl bir iletişimin kurulduğunu ve bunların sonuçlarının ne olduğu ile ilgili bir bilim alanı olarak iletişim, disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Felsefe, tarih, dilbilim, semiyoloji (Gösterge bilim), semantik (Anlam bilim), psikoloji, sosyoloji, antropoloji... vb. iletişim sorununa bakışta büyük önem taşımaktadırlar.

Bizim buradaki maksadımız, iletişim bilimi değil, iletişim olgusudur. Bu da en genel anlamıyla, insan deneyimlerini aktarma ve bizi kuşatan evreni ve onun içinde var olanları anlama ve anlatma sorunudur. Bu bağlamda, insan için anlam yükleyebildiği herşey bir iletişimdir, ya da bu amaçla kullanılabilir. Ancak bunlar arasında dilin farklı bir yeri vardır. Gerçekten de iletişim denince akla ilk gelen kişiler arası iletişim ve bu amaçla en yaygın kullanılan bir araç olarak dildir. Bilgi aktarımında dilin iletici faktör olarak kaçınılmaz önemi vardır. O, bir taraftan bildiklerimizi ötekilere aktarmada öte yandan bilmek istediklerimizi öğrenmede hizmet sunar. Dilin yardımıyla inanç, düşünce, tasarı, dilek ve isteklerimizi başkalarına bildirdiğimiz gibi, duygu ve tutumlarımızı onunla açığa vurur, is-

teklerimizin yerine getirilmesini onunla sağlarız. Hatta bazı hâllerimizde yine dil yardımıyla gizlemeye çalışırız. Bütün bu görevleri üstlenen dil, son derece ince ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Bununla beraber dil, herşeyden önce kavramları belirten bir göstergeler sistemidir. Terminoloji, yapı, deyimler ve kültür öğelerini bir araya getiren toplumsal bir olgudur ki, kişisel olan konuşma onunla var olur. Zira herkes bir dili, kendi ana dilini konuşur.

Görülmektedir ki, iletişim bağlamında dil bir anlam taşıyıcısıdır. Anlam ise iletişimin anahtarı, iletişim sürecinin odak noktasıdır. Kuşkusuz dilin anlam taşıyan en küçük birimi kelime (sözcük)dir. Kelimeler çeşitli hâllere bürünerek dilin kendi kuralları içerisinde bir araya gelip daha yetkin bir anlam taşıyan cümleleri, cümleler de metinleri oluştururlar. Bütün bunlar rastgele olmayıp bir dizi zihin etkinliğinin dilde varlığa gelen biçimleridir. Bu açıdan bakıldığında anlam bir göstergenin veya göstergelerin başka bir deyişle dilsel bir ifadenin kendisine bağlandığı ya bir kavram ya bir hüküm ya da bir akıl yürütmedir. Birinciler dile, daha doğrusu *dilbilime* ait terimler olduğu halde ikinciler *mantığa* aittirler. Artık burada kelime *terim*, cümle *önerme* olmuştur. Terimler önermeleri önermeler ise teorik bir sistemi oluşturmaktadırlar. (Terim, bir kelimedir ama her kelime bir terim değildir. Bir kelime dilde çeşitli hâllerde bulunur. Terim çeşitli ad halleri ve fiil çekimlerinden bağımsızdır.)

Kavram bir soyutlamadır. Bir objenin zihindeki tasavvurudur. Kavramın dille ifade edilmesi ise terimdir. Terim bir *addır*; bir şeyin niteliğinin tek kelimeyle tanımıdır. Obje ile kavram arasında doğrudan bir ilişki olduğu halde terim ile obje arasındaki ilişki dolaylı olmaktadır. Terim, kendisine yüklenen anlam dolayısıyla objeyi işaret etmektedir. Üstelik zihni faaliyetlerimizin bütünü kelimeler üzerine yani terimler üzerine oturtulmuştur. Zaten dil ile iletişimde asıl problem bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bu problem, kavramlar (bir anlamda zihin-insan), terimler (göstergeler) ve objeler arasındaki yapısal ilişkide inşa edilen anlama yönelik problemdir. Acaba terim, bağlandığı kavramı bütün delâletleriyle bir zihinden diğerine olduğu gibi aynen aktarabilmekte midir? Dil taşıyıcılık görevini tam olarak yerine getirebilmekte midir? Bu noktada kavramın iki önemli delâletini kaplam ve işlemi herhalde ayrı ayrı değerlendirmek ve ayrıca dilin bir gösterge olmanın ötesinde hangi tür bir objenin göstergesi olduğuna, dilin yapısına ve anlamlandırmayı etkileyen çeşitli faktörlere bakmak gerekir. Bütün bunları detaylarıyla burada ortaya koymak mümkün değilse de kısaca hatırlatmakta yarar görmekteyim. Öncelikle terimlerin bir kavramın kaplamı açısından olan anlamına bağlanması toplumun fertlerinin uzlaşımıyla olur. Dolayısıyla bu konuda pek fazla sorun gözükmemektedir. İşlem açısından da bu uzlaşımın kısmen de olsa varlığı söylenebilir. Fakat insanların sosyal statüleri, eğitim durumları, meslek farklılıkları...vb. durumlar, terimlere farklı anlamlar yüklenmesine sebep olabilmektedir. Üstelik kaplam sabit kaldığı halde işlem değişir.

bilmektedir. Bu tespit somut kavramları ifade eden terimler için yapılabılır. Halbuki, soyut kavramlara işaret eden terimler için aynı uzlaşımın olduğu o kadar kolay söylenemez. Meselâ, bir *hürriyet* kavramının içlemini belirleme, bir *terazi* kavramı kadar kolay değildir. Diğer taraftan dile baktığımızda dilde kelimeler kullanım şekli ve kullanım amacına göre artı anlamlar taşımaktadırlar. Meselâ ses tonu, vücut hareketleri, kelimelere görüldüğünden fazla anlamlar yüklerler. Ayrıca duygusal durumları aktaran ifadeler de böyledir. Kaldı ki, her ifade de aynı olmasa bile matematik dışında belli bir duygusal etki taşımayan cümleleri bulmak oldukça zor görünüyor. İlâveten dilde çok anlamlılık, eş anlamlılık ve belirsizlik söz konusudur. Kuşkusuz dille iletişimi aksatan nedenler bunlardan ibaret değildir. Bunlar aklımıza ilk gelenleridir. Yine de denilebilir ki, olgusal anlaşmazlıkları bir tarafa bırakacak olursak, dille ilgili bütün anlaşmazlıklar söz dizimi veya sözün anlamı (sentaktik veya semantik) açısından kaynaklanmaktadır. Birincisi daha çok dilbilim kurallarıyla ilgili olduğu halde ikincisi en az dilbilim kuralları kadar mantığı da ilgilendirmektedir.

Şimdi, insanın her türlü zihin faaliyetinin vazgeçilmez bir âleti olan mantık; düşünmenin kurallarını belirler, doğru ve yanlışın ölçülerini verir. Öyle ki, herhangi teorik bir bilginin doğru olabilmesi, mantık kurallarına uymakla mümkündür. Müzik için nota, şiir için aruz ne ise, teorik bilgi için mantık da odur. Her türlü zihin faaliyetimiz, doğru veya yanlış diye nitelendirdiğimiz düşünceler daima dile bürünmüş olarak ortaya çıkar. Sanki mantık, betonarme bir binanın kargası gibi bir iskelet verir, geriye kalan dolgu malzemesidir. İnsan o kargasa dilediği dolgu malzemesini koyar. Ama malzemeyi nereye ve nasıl koyacağını kargas dikte eder. Denilebilir ki, her dilsel iletişimin gerisinde bir mantık akışı görme-mek mümkün değildir. Hatta mantıksızlıkla suçladığımız durumlarda bile.

Böylece daha ilk adımdan itibaren mantık ile dil arasında sıkı bir ilişki olduğu ve daha kurucusuyla birlikte dil konularının mantık konuları içinde yer aldığı görülmektedir. Çünkü mantık, bir yandan doğru bilginin kurallarını, ispatçı, ilmin prensiplerini ortaya koyarken, öte yandan dile getirmede başka bir deyişle bilginin iletişimde ortaya çıkan güçlülere de çare bulmak zorundadır.

Burada şu soru önem kazanmaktadır. Acaba kişiler arası iletişimde dil sisteminin aksaklıklarının giderilmesinde ve kelimelerin delâlet ettiği anlamlarda insanları birleştirdiği bir dil sistemiyle ideal iletişim modelinin inşasında mantığın katkısı ve rolü ne olabilir?

Bu sorunun cevabı o kadar kolay ve tek görünmüyor. Ama daha önce şuna işaret etmekte yarar var: Tam ve istenildiği gibi bir iletişim için yetkin bir dil; olanı, olguyu, hatta duyguyu en iyi şekilde yansıtan dildir. Gerçeği olduğu gibi veren dil en güçlü dildir. Böyle bir dilin, söz dizimi

kurallarının tek biçimli, kelimelerin tek anlamlı ve belirli olması gerekir. Dilde iletişimi sağlayan asıl birimler cümleler yanî önermelerdir. Halbu ki, doğal veya ana dilde cümle yapısının tek biçimli ve kelimelerin tek anlamlı ve belirlenmiş olduğu her zaman söylenemez. Bundan dolayı iletişimde ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi ve tartışmaların önlenebilmesi veya en aza indirilmesi için, anahtar sözcüğün anlam ve sınırlarının belirlenmesi gerekir. Bu da ilk etapta dilin duygusal yükünün etkisini azaltmak ve mantığı ön plana çıkarmakla mümkündür. Bu nokta ileten kişi açısından önemli olduğu kadar iletiyi alan açısından da önemlidir. kararlarını doğrular üzerine vermek isteyen her insan, aklını öne çıkarmak zorundadır. Ön yargılar, tutkular, duygular ve arzular günlük yaşantımızda doğru düşünmenin yanında doğru karar vermeyi de son derece güçleştirir de aklı öne çıkarmak gerektiğinde, insanın başvurabileceği yegâne merci mantık olacaktır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi duygu ve düşüncelerin anlamlar düzeyinde paylaşımı olarak dilsel iletişim veya iletişim, zihinler arasında bir anlam alış-veriştir. Dolayısıyla insanların dünyası çoğu kez herşeyden çok bir anlam dünyası olarak tanımlanmaktadır. Öyle ki, insan etrafında olup biten her şeye, bir söze, bir çizgiye, bir işarete, bir yüz ifadesine, bir oturuş biçimine, bir ayakta duruş tarzına... vb. bir anlam yükler. Bu onun doğasında olan özelliğidir. *Anlam verme* veya *anlamlandırma* bir zihin faaliyetidir. Halbuki, bütün zihin faaliyetleri mantığın konusu içine girer. Bu açıdan bakıldığında *anlam* konusu ile ilgilenenlerin ortaya koydukları sistemler aynı zamanda mantık alanının da bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim insanların dünyasını da bir anlam dünyası olarak tanımlayan Greimas'ın çalışması, dilbilimden daha çok mantık alanının bir ürünüdür.

Öte yandan insan dilinin ortak niteliklerini, özelliklerini önemli bir araştırma konusu olarak ele alan *genel dilbilimin* dallarından birisi de *anlambilim* (semantik) dir. Anlambilim işaretlerle dil dışı nesnelere arasında ki bağıntıyı ele alır; işaret (kelime) anlamlarını birbirleriyle karşılaştırarak veya bu anlamların zaman içindeki gelişmelerini göz önünde tutarak dili inceler. Günümüzde bu alanla ilgilenenlerin, öteki dilbilim dalları gibi anlambilimi de antropoloji, sosyoloji, psikoloji ve mantık alanlarıyla iç içe düşünmeleri ve bu yolda araştırmalar yapmaları dikkatten uzak tutulmamalıdır. Açıkça görülüyor ki, iletişim sürecinin odak noktası olan *anlam*, dilbilim ile mantığın ortak konusudur. Hatta birinin diğeri olmaksızın konuyu çözmesi de zor görünüyor bana. Bundan şu anlaşılmaktadır ki, mantık ve dilbilim, iletişim olgusu kadar iletişim alanında akademik çalışma yapacaklar için de son derece önem taşımaktadır.

Fiili anlaşma için daha yetkin bir iletişim modeli inşasında ön koşul olarak karşımıza çıkan dil sisteminin ruhî ve sosyal şartlarının açıklanması ve dilin anlam yönünün tahlili konusunda diğer ilgili disiplinler yanında mantığın da önemli katkıları olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Denilebilir ki, dil ve mantık insanın doğasında bulunan iki melekedir. Mantık bilimi ve dilbilimden habersiz olsa da her insan bunları zaten kullanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *mantıksız* diyebileceğimiz hiçbir ifade belki de yoktur. Bu iddia bir noktaya kadar doğrudur da. Her insan günlük hayat içinde bir başlangıç ve bir de sonuç önermesi olan mantık silsilesi ile birlikte yaşar ve gerektiğinde bunu dili ile de ifade eder. Davranış ve duygunun şekli, yapısı, yoğunluğu ve türü ne olursa olsun gerisinde bir mantık akışı görmemek belki de imkansızdır. İster öfke, ister çöküntü, ister sevinç...vb. olsun çoğu davranışın gerisinde kendi içinde tutarlı bir mantık akışı vardır. Her bir davranış ve duygu söz konusu mantık akışının noktalandığı sonuçta oluşur. Zihin için önemli olan gerçekçi olsun veya olmasın bir mantık akışını bitirebilmektir.

Bununla beraber pek çok kimsenin birbiriyle anlaşamayıp birbirlerini mantıksızlıkla suçladığı ve sonuçta uzlaşsız tartışmaların ortaya çıktığı da bir gerçektir. Burada asıl mesele, ne ölçüde mantıklı olunup olunmadığı değil, ne ölçüde gerçekçi olunup olunmadığıdır. Kuşkusuz bazı anlaşmazlıkların temelinde öfke, çıkar çatışması, sinirlilik hali gibi gerekçeler bulunabilir. Fakat bazı anlaşmazlıkların da doğrudan doğruya kişilerin gerçekçi doğru dürüst düşünmemesinden kaynaklandığı bir gerçektir. İşte böyle bir anlaşmazlık karşısında bir görüşün veya düşüncenin neresinde yanlış bulunduğunu sezgisel bir yolla gözden geçirmek yerine, meseleyi mantık ölçüleri içerisinde ele almak pek çok yarar sağlayacaktır. Zira fikrin (düşüncenin) gerçek doğruluk değeri ancak bu yolla saptanabilir.

Öte yandan dil olmadan düşünce ifade edilemez. Bu durumda düşüncenin tabii olduğu kuralların incelenebilmesi için dilin özelliklerinin bilinmesine ihtiyaç duyulacaktır. Zira mantık yürütmemiz (*istidlâl*) dilin özelliklerine bağlı olmak zorundadır. Ayrıca olgular hakkında ortaya konulabilecek bilgiler de yine dilin özelliklerine bağlı olacaktır. Bu mülâhazalar dilsel iletişimde dilbilim ile mantığın bir kağıdın iki yüzü gibi birbirinden ayrılamayan bir ikili oluşturduğu sonucunu vermektedir. Öyleyse diyebiliriz ki, dili öncelikle dilbilim ve mantık kurallarına göre kullanırsak başlangıçta dilsel iletişimdeki sorunların birçoğunu aşabiliriz.

Öte yandan çok yakın bir geçmişte mantıkçılar sentaksı ve semantiği tek anlamlı ve belirli dil sistemleri yapmak ve kurmak çabası içine de girmişlerdir. Bu çabalar yaygın iletişimde kullanmak amacından çok, teorik bir model olarak doğal dillerin yapısını aydınlatmak, insanî iletişim için kusursuz bir dilin nasıl olması gerektiğini göstermek, doğal dili kullanan bilimin çeşitli alanlarında adeta formülleşmiş bir bilim dilinin oluşmasına yol göstermek amacıyla ortaya koyulmuştur. Böyle bir dilin doğal dillerden çok daha kısır, sözcükleri sınırlı, esneklikten yoksun, her türlü duygusal yükten arınmış olacağı da meydandadır. Dolayısıyla insanî iletişimin her alanı için böyle bir modelin inşası söz konusu olamaz. Fakat

doğal dillerin analizinde dolayısıyla dilsel iletişimin başarısında yine de önemli faydalar sağlar. Bu da oldukça önemli bir katkı olsa gerek. Zira Leibniz'in de belirttiği gibi diller, insan zihninin en iyi aynasıdır. Kelimelerin anlamlarının tam bir analizi, aklın nasıl işlediğini her şeyden daha iyi gösterir. Bir doğal dilin açık ve anlaşılır olması, o dili kullanan ulusu düşünmede ve teori inşasında yaratıcı kılacağı gibi algısı mükemmel olanlar da onu dile getirmenin etkin ve yetkin bir yolunu bulurlar, bulmak zorunda kalırlar.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, anlaşılıyor ki, mantık, bir yandan doğru ve tutarlı düşünmek için bir takım prensipler ortaya koyarken, öte yandan bunları dile getirmede yanî dilsel iletişimde dilde karşılaşılan güçlükleri aşmak ve örtülü anlamların aydınlatılmasına çareler aramaktadır. Mantığın bu noktada üstlendiği görev, kelimelerin yanlış anlama gelmeleri ve bağlandıkları anlamı (*kavramı*) tam olarak yansıtılmaları için hangi durumda bulunmaları gerektiği sorusuna cevap aramaktır. Mantık açısından bunun en iyi çaresi *adsal tanımlardır*. Bu oldukça yararlı ve bazen de zorunludur. Ancak burada adların tanımlarının şeylerin (nesnelerin) tanımı, hatta lügatların tanımı demek olmadığını da belirtmek yerinde olur. Çünkü şeylerin tanımı mantık açısından gerçek tanımlar olup bir şey ne ise onu o şey yapan şeyle tanımlamak veya onu diğerlerinden ayıran bir takım temel özellikleriyle ortaya koymak zorunluluğu vardır. Lügatçılar için kelime de bir tür nesnedir. Onlar kelimenin dildeki kullanımını ve etimolojik analizini yaparak anlamını belirlerler. *Ad* tanımlarında ise doğal dillerde var olan kelimeler hiçbir anlamları yokmuş gibi farzedilip kendileriyle temsil edilmesi istenen anlamlar (kavramlar) onlara bağlanarak adeta yeni bir dil kurulur. Böylece söz konusu kelimeler bir anlama bağlanırken kendilerine tatbik edilmek istenen kavram, aslâ çift anlamlı olmayan diğer basit kelimelerle belirtilir. Meselâ, birçok anlamda kullanıldığı göz önüne alınarak *ruh* kelimesinin kullanımında anlam kargaşasından kurtulmak için bu kelimeyi sanki hiçbir anlamı yokmuş gibi ele alıp, ruh ile insanda bulunan düşüncenin prensibini adlandırıyorum” diyerek, onu yalnız bu anlama tatbik etmek ona bir tanım vermektir. Bu tanım özü itibarıyla bir ad tanımıdır.

Ad tanımları kelimelerin anlamlarını tespit etmek ve tahsis etmek konusunda bir tür uzlaşımlardır. Burada kelimenin (terimin) sadece özel kullanışı söz konusudur. Tanımı veren, söz konusu kelimeye bağladığı kendi fikrinin en iyi şekilde anlaşılması için başkalarının da onu aynı anlama alıp almayacaklarından kaygıya düşmeyecek bir şekilde tanımlamaya dikkat eder. Böylece günlük iletişimde dahi sık rastlandığı gibi, birinin bir türlü ötekinin başka türlü anlattığı kelimeler üzerinde yararsız tartışmalardan kaçınmak için *adsal tanımlar* iyi anlaşılırsa dilsel iletişim konusunda büyük yararlar sağlar.

Ad tanımlarının amaca ulaşabilmesi için bazı düşünceler ileri sürülebilir: Bir kere bütün kelimeleri tanımlamak zarureti yoktur. Çünkü bu hem mümkün değildir, hem de bir faydası yoktur. Aynı dili konuşan bütün insanların benzerlerinden ayrılan yönleriyle doğal olarak aynı anlama (kavrama) bağladıkları ve dolayısıyla da anlamı açık-seçik olan kelimelerin tanımı yararsızdır. Zira ad tanımlarının esas gâyesi, kelimeyi açık ve ayırt edici bir anlama (kavrama) bağlamaktır.

Diğer taraftan adları tanımlarken anlamı belirlemek için diğer kelimelere zorunlu olarak ihtiyacımız vardır. Şayet her kelime tanımlanacak olursa bu bizi *zincirlemeye* götürür. O halde anlamı açık ve seçik olan kelimelerde (terimlerde) durmak gerekir. Öyle görülüyor ki, çok tanım yapmak yeterince tanımlamamak kadar büyük bir hata olacaktır.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da şudur: Bir adın tanımlanması gerektiği zaman, adın sahip olduğu anlamlardan büsbütün uzak anlamlar vermemek suretiyle adın dildeki kullanımına belli bir ölçüde uygun düşülmelidir. Meselâ, iki anlamlı bir adı, bu anlamlarından birini soyutlayarak yalnız diğer anlamını bağlamakla yetinilmelidir. Gerekirse ikinci anlam için bir başka ad ayrılabilir. Bu yeni bir kelime olabileceği gibi dilde önceden varolan bir kelime de olabilir. Böylece dile yeni bazı kelimelerin sokulması veya eldeki kelimelere daha farklı anlamların yüklenmesi gibi işlemler de tanımlamanın kapsamına girer. Çünkü hangi amaçla olursa olsun dile durmadan giren yeni kelimelerin ne maksatla kullanıldıklarının veya kullanılacaklarının şu veya bu şekilde belirtilmesi gerekir. Bir ifadenin tam olarak anlaşılmasını sağlayan herhangi bir işlem de bu ifadenin bir tanımı sayılmalıdır.

Öyle görülüyor ki, kullanıma bağlı olarak bir kelimenin hangi anlama (kavrama) işaret ettiğinin açıklanması, kelimelerin lügatları oluşturan şeyler olmaları sebebi ile her ne kadar dilcilerin sahası gibi görünüyorsa da, yargılarımızın (önermelerimizin) hatasız olması ve bunların dil aracılığı ile aynı şekilde zihinlere aktarılabilmesi için bu alanda mantıkçılar da önemli düşünceler ileri sürmektedirler. Şöyle ki, insanlar çoğu kez kelimelerin her işaretini (delâletini) dikkate almazlar. Halbuki, kelimeler ekseriya göründüklerinden daha fazla anlama sahip oldukları halde kullanımda onların meydana getirdikleri her intiba alıcının zihninde temsil ve tasvir edilmez. Hatta bir kelimenin özel anlamı olarak görünen kavram dahi ikinci derecede denilebilecek diğer bir çok kavramı ortaya çıkarır. Alıcı zihin, onların izlenimini edinse dahi, yine de o kavramlara (ikinci dereceden anlamlara) dikkat edilmez. Meselâ, birisine *sen hırsızın* denildiği zaman bu söz, söz konusu olan şey hakkında ilk delâlet açısından "bu şeyi, sahibinin haberi ve izni olmadan aldığını sen de biliyorsun" demekten başka bir şey değildir. Ancak *hırsızın* sözü, buna delâletin ötesinde, kullanımda bir hakaret, bir küçük düşürme fikri de taşır. Bundan da ilet-

nin iletilene hakaret etmekten endişe duymadığı, ondan çekinmediği fikrine gidilebilir.

İşte bu ikinci derecedeki fikirler (kavramlar) çoğu kez ortak kullanım vasıtasıyla kelimelere bağlanmış anlamlar değillerdir. Mantığa düşen, kelimelerin bu türden delâletleri üzerinde de durarak yetkin bir anlam analizi ile bu türden sözcüklerin geçtiği önermelerin denetlenebilir hale sokulmasını sağlamaktır. Mantık bunları her ne kadar kendisi için yapıyor görünse de, mantıkçıların anlam konusunda, özellikle de adsal tanımlar konusunda ileri sürdükleri düşüncelerin dilsel iletişimde de son derece yararlı olacağına inanıyorum. Zira en yetkin tanım mantık çerçevesinde yapılan tanımdır. Klasik tanımlamada sadece nesnelerin özünü meydana çıkarmak söz konusu iken, konusu sözcükler olan tanımlarda anlam kazandırma, anlam belirtme, anlam düzeltme, yeni bir icada ad koyma, çok anlamlılık karşısında bir anlama bağlama (tahsis)...vb. söz konusudur. Üstelik dilci tanımlama öğretisine göre de her tür sözcük ilkece tanımlanabilir. Diyebiliriz ki, dil anlama giydirilen bir elbise ise bunun gerçek tarzı herhalde mantık olacaktır.

Sonuç olarak istese de istemese de insan, farklılıkların tartışma götürmez bir gerçek olduğu insanlar arası dünyada bir iletişim ağı içinde yaşamaktadır. O her zaman ve her yerde bir anlam alış-verişindedir. Bu bir zihni faaliyet olup insan bunu fiilen dili vasıtasıyla gerçekleştirmektedir. Burada hayatla mantık, hayatla dil, dil ile mantık öyle iç içedir ki, birindeki gerçek bir değişiklik ötekini de zorunlu olarak birlikte sürükler. İletişim sürecinde önemli olan, bireylerin anlamları (kavramları) bağladıkları sözcüklerin kullanımında bir uzlaşma içinde olmaları, iletilerinin dayandığı mantık silsilelerini kavrayabilmeleri ve dolayısıyla farklılıklara saygı duymaları ve tahammül edebilmeleridir. Farklılıklar arasında benzerlikler görebilmeleri ve yeni benzerlikler ortaya koyabilmeleridir. Günlük hayatta bile sık sık rastladığımız gibi sözcükler üzerinde yapılan gereksiz tartışmalardan uzak kalabilmeleridir. Bunun için de iletişimde anahtar sözcüğün tanımlanması büyük önem taşımaktadır. Bu noktada mantığın önemli düşünceler ileri sürdüğü görülüyor. Diyebiliriz ki, fiili anlaşma için dil sisteminin psikik ve sosyal şartlarını açıklayan bir iletişim modeli inşasında mantıkçılar da önemli çabalar göstermişlerdir ve göstereceklerdir de... Ayrıca dilsel iletişimde dil bilim ve mantık kurallarının gözetilmesi, dilin kullanımında, sözcüklerin seçiminde özen gösterilmesi, iletilmek istenilen mesajı bozmayacak tarzda duygusal yükü daha az olan kelimelerin kullanılması daha sağlıklı bir iletişim için yararlı olacaktır.

Dil ve mantık insanî iletişimin eklentisi değil vazgeçilmez iki ögesidir.

BİBLİYOGRAFYA

- AÇIKGÖZ, H. Mustafa (Yrd. Doç. Dr.), İletişim Felsefesine Giriş, Muğla-1977.
- AKSAN, Doğan (Prof. Dr.), Anlambilim ve Türk Anlambilimi, Ank.-1970.
- Ali Sedat, Mizamü'l-Ukûl Fi'l-Mantık ve'l-Usul, İst.-?
- ARTHUR, Asa Berger, "Sosyoloji ve Televizyon", *Düşünceler* (Ege Üniv. İletişim Fak.), Y-1, S.1, Şubat-1987, s. 129-141.
- BATUŞ, Gül (Y. Doç. Dr.), "İletişim Sosyolojisinin Doğuş Nedenleri" *İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, 1997, S.5, s.23-33.
- Binbaşı Raşit, Mizan al-Makal, İst.-1315.
- BİNGÖL, Abdulkuddûs (Prof. Dr.), Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi, İst.-1993.
- Türk-İslam Mantıkçılarında Mantık ve Dil, *II. Türkiye Felsefe, Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu*, 11-13 Kasım 1987, İzmir, s. 191-200.
 - Dil, Anlam ve Felsefe, *Milli Eğitim* 90, Ekim-1989, s. 74-79.
 - Düşünce-Dil, Dil-Anlam Bağlantısında Yabancı Dille Öğretim Üzerine Bazı Mülahazalar, *Türk Yurdu* 80, Nisan-1994 s. 14-18.
- DURALI, Teoman (Prof. Dr.), Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu, İst.-1995.
- ERTEM, Asalet (Yrd. Doç. Dr.), "Çağın Yakalamının ve İletişimin Sürat Boyutu", *İletişim* (G.Ü. İlt. Fak. Der.)-1994, S.1-2, s. 35-42.
- Franz Hundsnurscher ve Arkadaşları, Modern Lengüistiğe Giriş, (Çev. M. Akalın), İzmir-1983.
- GALİP, Mustafa (Dr.), al-Gazzali, Beyrut-1979.
- GRUNBERG, Teo, BATUHAN, Hüseyin, Modern Mantık, Ank.-1970.
- İbn Kemmûne, al-Cedid fi'l-Hikme, Mısır-1983.
- İzmirli, İsmail Hakkı, Felsefe Dersleri, İst.-1330.
- John Fiske, İletişim Çalışmalarına Giriş, (Çev. Süleyman İrvan), Ank.1996.
- KÖSE, Sevinç (Y. Doç. Dr.), "İletişimin Yaşamsal Önemi", *Düşünceler*, Şubat 1996 Y.10, S.9, s.205-215.
- La Logique de Port-Royal, (Antoine Arnauld et Pierre Nicole, La Logique Ou L'art de Penser), Rennes-1978.
- Muhammed Halîs, Mizan al-Ezhan, İst.-1324.
- Musa KAZIM, (Şeyhül-İslam), dinî ve içtimaî Makaleler, İst.-1336.
- NUTKU, Uluğ, "İnsana İlişkin Tanımlar" *Felsefe Logos*, y-1, S.2 Mart-1998, s.21.
- ÖNER, Necati (Prof. Dr.), Klasik Mantık, Ank.-1970.
- ÖZBEK, Meral (Yrd. Doç. Dr.), "İletişim Eğitimi Üzerine", *A.Ü. İletişim Fak. İLEF YILLIK*, 92, s.307-328.

ÖZER, Abdulkadir (Doç. Dr.), İletişimsizlik Becerisi, Ank.-1995.

ÖZLEM, Doğan (Prof. Dr.), Mantık, İst.-1991.

Peter Taylor, "Politik Şiddetin Anlam Bilimi" A.Ü. İletişim Fakültesi İLEF YILLIK, 1993, (Çev. Mine Gencel), s.271-282.

Pierre Guiraud, Gösterge Bilim, (Çev. Prof. Dr. Mehmet Yalçın), Ank.-1994.

SEZGİN, Erkut, "Dilin Sıfır Noktasında Felsefe", *Felsefe Tartışmaları*, 22. Kitap, İst.-1997, s.29-36.

SOYKAN, Ömer Naci (Prof. Dr.), Felsefe ve Dil İst.-1995.

Tricot, J., Traite de la Logique Formelle, Paris-1973.

URAL, Şafak (Prof. Dr.), Temel Mantık, İst.-1995.

-Mantık İst.-?

UYGUR, Nermi (Prof. Dr.), Yaşama Felsefesi, İst.-1981.

ZILLIOĞLU, Merih (Doç. Dr.), İletişim Nedir?, İst.-1996.